

TÜRK KÜLTÜRÜNDE “AKIL” VE “BİLGİ” ÜZERİNE ÖĞÜTLER: BALASAGUNLU YÛSUF’TAN SEMEYLİ ABAY’A*

Advices on “Mind” and “Wisdom” in Turkish Culture
From Yûsuf of Balasagun to Abay of Semey

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

ÖZ

Türk kültür tarihinde “öğüt” ve “ahlâk” kavramının ilişkisine dair pek çok tanık bulunmaktadır. Bu kayıtlar, tarih boyunca yazılmış olan edebî eserlerle de takip edilebilir. Yetkin bir siyasetname ve nasihatname örneği olan *Kutadgu Bilig* (KB) konuyla ilgili ilk kaynaklardandır. Dönemin devlet anlayışının temelini teşkil eden sosyal ve siyasi ahlâk, eserde ön plana çıkıyor. Manevi kod anlamına gelen “sosyal ahlâk”, devlet tarafından korunup gözetilmeyi ve yüceltilmeyi gerektiriyor. Millete karşı sorumluluğu olan devletten, dar anlamda hükümdardan “siyasi ahlâk” bekleniyor. Sonuç itibarıyla devletin üst kademesinin “akıl” ve “bilgi” sahibi olması gerektiği sık sık tekrarlanıyor. Bu değerler, metinde dört kavramı (*adalet, baht, akıl, akıbet*) temsil eden şahısların (*Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş, Odgurmuş*) ortak özelliğidir. “Akıl” ve “bilgi”, hükümdarda bulunması gereken temel vasıfların başında geliyor: *ked öglüg gerek beg ongarsa işin/bilip başlasa ötrü işler başın* (KB, 1989) “İşe bilerek başlamak ve başarıyla tamamlamak için, beyin çok akıllı olması gerek(t)i(r).” *ay edgü törülüg arıg beg silig/bayat birdi erdem sanga ög bilig* (KB, 3112) “Ey âdil, temiz ve halîm bey, Tanrı sana akıl, bilgi ve pek çok faziletler verdi.” Devletin üst düzey memurlarında da aynı vasıflar aranıyor. Akıl (*ukus*) ve bilgi (*bilig*) ile ilgili beyitler, 950 yıl önce Karahanlı devlet geleneğinin liyakat esaslı olduğunun somut belgelerini sunuyor. Akıl, bilgi ve bilgelige verilen değer, hükümdar Kün Togdı’nın kendisine müşavir olarak seçtiği vezir Ay Toldı ve vezirin oğlu, bilahare vezir Ögdülmiş’ten de anlaşılıyor. Ay Toldı, bahtı temsil ediyor; *tetig* “zeki”, *ukuşlug* “akıllı”, *biliglig* “bilgili”, *yigit* “yiğit, cesur”, *kılınçı amul* “yumuşak huylu”, *sözi yumşak* “tatlı dilli” bir şahsiyet olarak tasvir ediliyor: *bir ay toldı atlıg er erdi tetig/eşitti bu çavıg itindi itig* (KB, 462) “Ay Toldı adında zeki bir adam vardı; ki hükümdarın bu şöhretini işitti ve ona gitmek üzere hazırlıklarını yaptı.” *yigit erdi oğlan kılınçı amul/ukuşlug biliglig hem öglüg köngül* (KB, 463) “Sakin tabiatlı, akıllı, bilgili, zeki ve iyi gönüllü genç bir delikanlı idi.” Ögdülmiş, “akıl” kavramının asıl temsilcisidir. Hükümdarın, akıllı ve bilgili danışman tercihi, dönemin devlet geleneğini gözler önüne seriyor: *ne edgü turur bu kişike öge/ögi bolsa ötrü atagu öge* (KB, 1995) “İnsan için akıl ne iyi şeydir/akıllı insanlara müşavir nazarı ile bakılmalı.” KB’den üç asır önce yazılan Orhun Anıtları’nda Bilge Kağan, Bilge Tunyukuk ile birlikte Bilge Kağan’ın annesi İl Bilge Katun da “bilge” unvanını taşıyor. Göktürk Kağanlığı’nın başındaki büyük irade, halkına *Sabımnı tüketi eşidgil...* “Sözlerimi iyi dinleyin...” şeklinde sesleniyor; “ebedî ve müreffeh millet” profili çiziyor. Bu hükümdarâne hitap ve üslup, aslında köklü “öğüt” geleneğine de işaret ediyor. Hemen sonraki Uyğur kağanları ve üst düzey yöneticileri de *bilge* “bilge” adını taşıyorlar; Uygurlardan kalan manzum parçalarda “bilgi”nin önemi üzerinde duruluyor. Bütün bu kayıtlar, bilgiye değer veren Türk devlet anlayışının ve terbiyesinin Karahanlılardan önce de var olduğunu, KB’nin bir ilk olmadığını gösteriyor. Eserin, akıl ve bilimle ilgili prensipler ve hükümdar vasıfları bakımından İslam geleneğinin etkisinde kaldığını; ancak büyük ölçüde Türk izleri taşıdığını ortaya koyuyor. Türk-İslam devlet anlayışını temsil eden KB’de yöneten ve yönetilen arasındaki bu ahlâki ilişki, “öğüt” üslubuyla dile getiriliyor. Akıl ve bilgiye dayalı öğüt geleneği, KB’den sonra yazılan eserlerde de (*Divânı Lugâti’t-Türk, Atebetü’l-hakâyık, Divân-ı Hikmet*) devam ediyor. Bu gelenek, özellikle Doğu Türklüğü’nün ortak edebî dili Çağatayca ile yazılan eserler (*Mahbûbu’l-kulûb*) ve sözlü kültür/halk şiiri (Kazakça *akın, jıraw* ve *jırsı* “halk şairi”) aracılığıyla Kazak bozkır kültürüne intikal ediyor. Abay Kunanbay’ın *proza* “mensur” formunda ve nasihat türünde yazdığı *Gakliya* (< Ar. *akliyye* “akılcılık” Fr. *rationalisme*) daha sonraki adıyla *Kara Sözder* [*Kara Sözler*] (KS) adlı eseriyle yeniden vücut buluyor: *Küllü adam balasın kor kılâtın üş nerse bar. Sonan kaspak gerek: Aweli-nadandık, ekinşisi-erinşektik, uşinşi-zalındık dep bilesiñ.* (38. söz) “İnsanoğlunu aşağı çeken üç şey var. Onlardan kaçmak gerekir: İlki bilgisizlik, ikincisi tembellik, üçüncüsü zulüm.” Abay’ın, insanı alçaltan vasıfların başında “bilgisizlik” hususuna yer vermesi, KB’deki köklü geleneğin ve anlayışın devamıdır. Bu yazıda Balasagunlu Yûsuf ile Abay Kunanbay’ın “akıl” ve “bilgi” ile ilgili

* Geliş tarihi: 26 Ocak 2020- Kabul tarihi: 8 Haziran 2020

Kasapoğlu Çengel, Hülya. “Türk Kültüründe “Akıl” ve “Bilgi” Üzerine Öğütler: Balasagunlu Yûsuf’tan Semeylî Abay’a” *Millî Folklor* 126 (Yaz 2020): 184-197

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye, hulya.kasapoglu@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0574-8750.

öğütlerinden hareketle bazı ortak kültürel değerler üzerinde duruluyor; bunların yeni nesillere aktarılmasının gerekliliği vurgulanıyor ve bu yolla, milli geleceğin güvence altına alınabileceği sorgulanıyor.

Anahtar Kelimeler

Yüsf Has Hâcib, Abay Kunanbay, kültürel kodlar, akıl ve bilgi, öğüt.

ABSTRACT

There are many witnesses about the relationship between the concept of “advice” and “moral” in the history of Turkish culture. These records could also be followed through literary works written throughout history. *Kutadgu Bilig* (KB) an example of competent politics and advice, is the first source on this subject. Social and political morality, which forms the basis of the state understanding of the period, comes to the fore in the text. “Social morality”, which means spiritual code, requires protection and glorification by the state. In this context, “political morality” is expected from the state and, in a narrow sense, the ruler, who has a responsibility towards the nation. As a result, it is frequently repeated that the top management of the state should have “intelligence” and “wisdom”. These values are the characteristic feature of all persons (*Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmiş, Odgurmış*) that represent four concepts in the text (*justice, fortune, wisdom, and fate*). “Mind” and “wisdom” are among the basic qualities that a ruler must have: *ked öglüg kerek beg ongarsa işin/bilip başlasa ötrü işler başın* (KB, 1989) “The prince requires a good mind if he is to undertake affairs and bring them to a successful end.” *ay edgü törülüg arıg beg silig/bayat birdi erdem sanga ög bilig* (KB, 3112). “O pure and gentle prince! God gave you wisdom and virtue and favored you with all good things.” The same qualifications are sought in the senior officials of the state. The couplets about mind (*ukuş*) and wisdom (*bilig*) are concrete examples that the state tradition of Karakhanid was merit-based 950 years ago. The value given to mind, knowledge, and wisdom is also understood from the vizier Ay Toldı and the son of the vizier Ögdülmiş, whom the ruler Kün Togdı chose as consultants. Ay Toldı, on the one hand, represents fortune; on the other hand, it is depicted as an intelligent (*tetig*), wise (*ukuşlug*), knowledgeable (*biliglig*), brave (*yigit*), soft-tempered (*kılınçı amul*), pleasant spoken (*sözi yumşak*) personality: *bir ay toldı atlıg er erdi tetig/eşitti bu çavıg itindi itig* (KB, 462) “There was a man of wit named Full Moon/Ay Toldı who, hearing of the king’s fame, resolved to serve him.” *yigit erdi oğlan kılınçı amul/ukuşlug biliglig hem öglüg köngül* (KB, 463) “He was a young man, of quiet demeanor, intelligent, and wise of heart.” Ögdülmiş, is the true representative of the concept of “intellect”. The ruler’s working with a smart and knowledgeable advisor reveals the state tradition of the time: *ne edgü turur bu kişiğe öge/ögi bolsa ötrü atagu öge* (KB, 1995) “What a fine thing a good mind is. The man with a good mind (öge) is rightly called ‘Counselor’ (öge).” In the *Orkhon Inscriptions* written three centuries before KB, Bilge Kagan, his vizier Bilge Tunyukuk and Bilge Kagan’s mother İlbiğe Katun were called “bilge/wise” title as well. This willpower over the Göktürk Khaganate draws a profile of an “eternal and prosperous nation” with a ruling address and advice style; *Sabımın tüketi eşidgil... “Listen to my words...”* Uighur Kagans and senior executives are also called “wise”. In addition, the importance of “wisdom” is emphasized in verse pieces left by the Uighurs. All these records reveal that the Turkish state understanding and education that put emphasis on knowledge existed before the Karakhanids and KB was not the first. KB was influenced by Islamic tradition in terms of principles related to wisdom, science and ruler’s qualifications; however, it bore traces of Turkish values to a great extent. In KB, which represents the Turkish-Islamic state understanding, this moral relationship between the ruler and the ruled is expressed in the style of “advice.” The tradition based on mind and wisdom continued in works written (*Dīvānu Lugātī’l-Türk, Atebetü’l-hakâyık, Dīvān-ı Hikmet*) after KB. This tradition passes into Kazakh steppe culture, primarily through works (*Mahbûbu’l-kulûb*) written in Chagatai, the common Central Asian literary language, oral culture/tradition, and folk poetry (Kazakh *aqın, jıraw* and *jırşı* “minstrel”) It comes to life again with Abay Kunanbay’s work called *Gakliya <Ar. ‘akliyye “rationalism” Fr. rationalisme* and then called *Kara Sözder [Black Words]* (KS): *Küllü adam balasın kor kılatın üş nerse bar. Sonan kaşpak kerek: Aweli-nadandık, ekinşisi-erinşektik, üşinşi-zalımdık dep bilesin.* (38th saying) “There are three things that take humanity down. It is necessary to escape from them: the first is ignorance, the second is laziness, and the third is persecution.” Abay’s putting “ignorance” on the qualities that degrade human is the continuation of the deep-rooted tradition and understanding in KB. This study focuses on universal cultural codes based on the advice of two thinkers on “mind” and “wisdom”; the necessity of transferring these values to new generations is emphasized, and it is mentioned that the future of the nation can be secured in this way.

Key Words

Yüsf Has Hâcib, Abay Kunanbay, cultural codes, mind and wisdom, advice.

Giriş

“Öğüt” kavramı, “ahlâk” ile doğrudan ilişkilidir. “Ahlâk” ise geniş kapsamlı bir kavramdır. Sosyal ahlâk, bir milletin manevi değerlerinin tamamıdır. Sosyal ahlâkın çöküşü, milletin yok oluşu, anlamına gelir. Bu yüzden köklü milletler, ahlâklı ve terbiyeli nesiller yetiştirmek üzere tarihi süreç içinde edindikleri millî ve ahlâki değerleri, çeşitli yollarla yeni nesillere aktarmaya ve hayata geçirmeye çalışmışlardır. Bundan dolayıdır ki, edebî eserlerin büyük bir kısmı insanları çeşitli konularda eğitmek ve terbiye etmek amacıyla yazılmıştır. “Sosyal yarar” anlayışına duyarız kalamayan kültürler, dilin ifade edebildiğini ya da edemediğini, daha etkili bir yol olan sanat yoluyla anlatmayı tercih etmişlerdir. Bu, toplum ile sanat arasındaki en etkili, en samimi ve en seviyeli ilişkilerden biridir.

Toplumların hayatında ahlâk ve terbiye kaygısı, edebiyatta “öğüt” ya da “nasihat” türünü de beraberinde getirmiştir. Arap ve İran medeniyetinde konuyla ilgili eserlerin yoğunluğu, bu türün daha çok semavi dinlerin ilkelerinden dolayı kaleme alındığına işaret eder. Türklerin İslam dinine intisap ettikten sonra “öğüt” konulu kitaplar yazmaları da bu yüzdendir. İslam dininin nasihat dini olduğunu bildiren âyet ve hadisler, şair ve yazarları bu konuya yönelmelerinde çok etkili olmuştur (Pala 2006: 409-410); ancak unutulmamalıdır ki Türk dilinin eldeki ilk yazılı belgeleri olan Orhun Anıtları ve geç Uygur döneminde yazılan koşuklar, doğrudan doğruya öğüt vermek amacıyla yazılmasa da bu kültürün, Türklerde daha köklü bir maziye sahip olduğunun somut belgeleridir. Bilge Kağan ve Bilge Tunyukuk tarafından yazılan metinler, bizzat Türklerin elinden çıkmış tarihi kaynak olmakla birlikte Türk edebiyatının ve Türk hitabet sanatının ilk örnekleri olarak zengin kültür malzemesi ihtiva eder.

Kaynağını ilk yazılı mirastan alan ve daha sonra İslami kültür dairesinde başta *Kutadgu Bilig* (1069-1070) olmak üzere Doğu Türkçesiyle daha sonra yazılan eserlerde ve ardından Kazak *akın*, *jıraw* ve *jırşı* sözlü şiir geleneğinde işlenerek gelişen öğüt/nasihat türünün Abay’a yansımalarını göstermek, özellikle “akıl” ve “bilgi” içerikli kültürel kodlara yer vermek, bu makalenin konusudur.

Radloff’un, KB üzerindeki araştırmalarını yayımladığı yıllar (1890-1891, 1897)¹, Abay’ın (1845-1904) ömrünün son yıllarına tekabül ediyor. Bu durumda Abay’ın KB’den doğrudan yararlandığı düşünülebilir; ancak bunun mümkün olmadığını varsayarsak, kültürel sürekliliğin doğu coğrafyasında Balasagun ve Kaşgar’dan sonra Harezm ve Herat gibi Türk kültür merkezlerinde yazılan Doğu Türkçesi eserleri ve sözlü edebiyat geleneği aracılığıyla sağlandığı da unutulmamalıdır. Yûsuf Has Hâcib’den Abay Kunanbay’a intikal eden “akıl” ve “bilgi” ile ilgili öğütlerden hareketle millî değerlerin gelecek nesillere aktarılması, “sosyal ahlâk” ve “sosyal yarar” kapsamında ele alınıyor.

Köktürk ve Uygur dönemi eserlerinde “öğüt”

Bengü taşları edebî açıdan değerlendiren çalışmalarda öne çıkan en önemli husus, metindeki lirik duyarlılığın ve nutuk üslubunun güçlü ve etkileyici olmasıdır. Özellikle Ergin’in Bilge Kağan’ın halkına ve beylerine seslenişini “hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı” olarak tasvir etmesi (1970: XIV); yine pek çok araştırmacının ifade ettiği gibi Bilge Kağan’ın bu hitaplarında geçmişteki itibarlı hayatı, daha sonra itibarın yok oluşunu ve ardından yeniden dirilişi hatırlatan cümleleri; ayrıca düşmanın entrikalarına ve anayurdu terk edip uzak diyarlara gidişin doğuracağı risklere karşı uyarıları (Ercilasun 2016: 392-397), Türk edebiyatında doğrudan olmasa da dolaylı olarak öğüt kültürünün ilk örnekleridir, diyebiliriz. Ahmet B. Ercilasun’un 1990’da yazdığı “Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni midir?” başlıklı makalesinde değerlendirdiği özellikle doğrudan doğruya

hitaplarda ve diğer hitap cümlelerinde geçen *eşid*, *eşitgil*, *eşidin* “ışit/ışitin”, *tuñla* “dinle” gibi fiillerin emir kipi almış biçimleriyle pekiştirilen uyarı üslubu (1990: 99-101), halkının refahı, bağımsız geleceği için kaygılanan, geçmişteki siyasi itibarsızlığın ve çöküntünün tekrarını istemeyen büyük otoritenin öğütlerinden başka bir şey değildir.² Ercilasun’un yorumlarının ardından Macar Türkolog Árpád Berta’nın Orhun Bengü Taşları başta olmak üzere hacimli diğer yazılı belgeleri bir araya getirdiği monografisinde *Szavaimat jól halljátok... [Sözlerimi iyi dinleyin...]* (2004) başlığını seçmesi, aslında doğrudan öğüt verme amacı taşımaya da Bilge Kağan’ın metne hâkim olan güçlü öğüt üslubuna vurgudur; onu öne çıkarmadır.

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinde kişi adlarında kullanılan *bilge* “bilge” unvanının, Türklerin bilgiye ve bilgeliğe verdikleri değer için ilk izleri olduğunu; hatta daha sonraki yıllarda “akıl” ve “bilgi” ile ilgili öğütlere zemin teşkil ettiğini söylemeliyiz. Bilge Kağan, Bilge Tunyukuk ve İltilge Katun ile birlikte Uygur kağanlarının ve üst düzey devlet memurlarının da “bilge” unvanını almaları (Kutlug Bilge Köl Kagan (745-747), Külüg Bilge Kagan (789-790), Alp Bilge Kagan (808-821) vb.) sebepsiz değildir. Köktürk devletinin aslında bilgisiz kağanlar ve memurlar yüzünden çöküntüye uğradığı ve itibarsızlaştığı unutulmamalıdır. Ünlü Çinli seyyah Hsüan-tsang da dinî misyonuna rağmen bilgin kişiliğinden dolayı seyahatleri sırasında Türk şehirlerinin tamamında itibar görmüş; dönemin Budist olmayan Türk hükümdarlarının ilgisine mazhar olmuştur. Ayrıca, geç Uygur dönemine ait olan, fakat İslam muhitinde yazılan aşağıdaki *koşuk* (<*koşuk*) (Arat 1965: 258-259; Tezcan 1978: 318), bilginin önemini vurgulaması bakımından bu kapsamda değerlendirilmelidir:

bilig biliñ ya begim/bilgi bilin ey beyim
bilig saña eş bolur/bilgi sana eş olur.
bilig bilgen ol erke/bilgi bilen o kişiye
bir kün devlet tuş bolur/bir gün devlet yar olur.

biliglig er belinge/bilgili kişi beline
taş kuşansa kaş bolur/taş kuşansa kaş/cevher olur
biligsizniñ yanına/bilgisizinin yanına
altun koysa taş bolur/altın konulsa taş olur.

Kutadgu Bilig’de “öğüt”

Balasagunlu Yûsuf, eserini, toplumun refah içinde yaşaması için nasıl yönetilmesi gerektiğini, bu konudaki bilgi ve öğütlerini dönemin genç hükümdarına bildirmek amacıyla yazmıştır. Tabgaç Uluğ Buğra Han, kendisine öğüt veren bu bilge şahsiyete Karahanlı sarayında hükümdarlıktan sonra gelen en büyük rütbeyi, yani “Has-Hâciblik” unvanını vermiştir. Eser, 1825’te bilim dünyasına tanıtılmasının ardından yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yorumlanmış; dil, tarih, hukuk, edebiyat gibi çeşitli disiplinler bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Karahanlı döneminde Türklerin Tanrı Dağları coğrafyasında tanıştıkları yeni dinî muhit, yeni dil kaynaklarıyla birlikte yeni türlere de ufuk açmış; Türklerde “öğüt” türünün doğrudan doğruya işlendiği eserler, bu kültür ortamında yazılmıştır. İslamiyet, diğer büyük medeniyetler gibi bir kitap medeniyetidir. *Kur’an-ı Kerim’in* Yûsuf Has Hâcib

dâhil olmak üzere Orta Çağ aydınları tarafından bellekten okunduğunu, şerh ve tefsir edildiğini onların bu coğrafyada yazdıkları eserlerin muhtevâsından anlamak mümkündür (Kaplan 1967/2005: 139). Bu coğrafyada yazılan KB'nin de bu kapsama girdiği, *Kur'an*'daki âyetlerden yararlanıldığı, esere sonradan eklenen manzum ve mensur ön sözlerden (*mukaddime*) de anlaşılmaktadır.³ Eser, içerdği ahlâki öğütlerin kaynağı ve edebî düzeyi konusunda doğal olarak çeşitli görüşleri ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Eserde, Hint-İran, Eski Yunan ve Çin kültürünün yansımalarına dair pek çok görüş mevcuttur. Yabancı araştırmacılara ait olan ilk görüşler, eserin daha çok İslam anlayışına dayandığı yönündedir.⁴ Vambéry ve Radloff'un görmediği metinleri de kullanarak KB'nin tam metnini ve bugünkü Türkçeye çevirisini yayımlayan Arat, bu konudaki yerli görüşlerin ilk isimlerindendir. KB metnine dayanarak eserin, kendinden önceki bilgilerin fikirlerine dayanmadığını, mecazlar ve nasihatlerin Barthold'un düşündüğü gibi sıradan değil, aksine bir hayat felsefesi içerdığını, Hâcib'in Orta Asya'da iç çekişmelerle sarsılmış olan ahlâk ilkelerini yeniden gündeme getirmek amacıyla eserini yazdığını ifade eder. Uygurlarla asırlık kültür bağına sahip olan dönemin kültür merkezi Kaşgar'ın, bu bağ, İslamiyet sonrasında da doğal olarak devam ettirdiğini, belki de daha yoğun olarak sürdürdüğünü, Türk tarihinde insanlar arasındaki ilişkilerin din esasında belirlenmediğini vurgular. Üstelik İslamiyet'ten sonra Karahanlılar'ın batıya doğru ilerleyen Türk boylarına, millî kodları aktarma hususunda tarihî sorumluluk yüklediğinin de altını çizer. Kafesoğlu, bu görüşlerin tamamına yer verdiği monografisinde KB ile ilgili İnalıcık ve Arsal'ın yorumlarını bilhassa öne çıkarır ve onları benimser. İnalıcık, *Kelile ve Dimne* ile *Kâbusnâme* örneklerinden hareketle eserde Hint-İran etkisini vurgular ve Türklerin efsanevî kahramanı Alp Er Tunga'nın "Afrâsiyâb" olarak kaydedilmesini ve metindeki *Şehnâme* veznini bunun işaretleri olarak kabul eder; ancak Türk kültürünün asıl yazılı kaynaklarını Uygur dönemi eserlerinin oluşturduğunu, KB'de İslami anlayış yer almakla birlikte eski Türk devlet geleneğinin ve onun içinde Uygur kültürünün ciddi anlamda temsil edildiğini belirtir.⁵ KB'nin hukuk tarihi bakımından en ayrıntılı monografisini yazan Sadri Maksudi Aarsal, bir hukukçu duyarlılığıyla eserdeki devlet anlayışını Orhun Anıtları'ndaki devlet anlayışıyla da karşılaştırır; KB'de, Türk ruhunun ve anlayışının hâkim olduğunu, edebî ve fikrî malzemeyle birlikte kullanılan darbî mesellerin Türklere ait olduğunu belirtir. Buna rağmen Aarsal, Konfüçyüs'ün bazı eserlerinin Uygurcaya çevrildiğini gösteren tanıklardan dolayı eserde ahlâk, hukuk ve devlet anlayışı bakımından Çin/Konfüçyüs; akıl, bilim ve adaletin devlet yönetimindeki rolü ve hükümdar vasıfları bakımından Fârâbî etkisini de vurgular.⁶ Kafesoğlu, bu görüşleri toparlayarak eserin, yazıldığı muhit gereği İslami özellikler taşıdığını, ancak söz varlığı dikkate alındığında Arapça ve Farsça kelimelerin sınırlılığı ve özellikle İslami kavramların anlam aktarması yoluyla Türkçe kelimelerle karşılaşmasının bu etkinin zayıflığına işaret ettiğine değinir (Arat 1947/1979: XVII-XXI; İnalıcık 1966: 11-19; Kafesoğlu 1980: 3-15). Sonuç olarak Türk-İslam kültürünün buluşma noktası ve ilk ortak yaşam alanı olan bu coğrafyada Türklerin İslam medeniyetinden etkilenmelerinin, Türk kültüründen uzaklaştıkları anlamına gelmeyeceği yaygın görüştür.

Balasagunlu Yûsuf'tan ve Semeyle Abay'a "öğüt"

Ortak Türk kültür mirası Orhun Anıtları'nda ve Uygur belgelerinde "bilge" unvanı taşıyan otoriteler, *Sabımın tüketi eşidgil...* "Sözlerimi iyi dinleyin..." diye halkına seslenen üst iradenin bizzat kendi ağzından çıkan hikmetli sözler, yöneten ve yönetilenlerin bilgiyle kuta erişeceğini ve insani değerler kazanacağını bildiren Uygurca dizeler, Türk

kültüründe konuyla ilgili şüphesiz ki ilk örneklerdir. Vezir Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e öğüt verdiği bölümde *ay toldı oğlu ögdülmişke pend birmişin ayur* "Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e nasihat verdiğini söyler" (KB, 1158-1314) sık sık tekrarlanan *ogul eşitgil sözümni* "oğul işt sözümü" (KB, 1195), *ay oğlum eşit* "ey oğlum dinle" (KB, 1208), *uk ay ogul* "dinle ey oğul" (KB, 1273) ifadeleri, Bengü taşlardaki hitabet ve öğüt üslubunun biçim ve anlam olarak devamı niteliğindedir.

Dönemin hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra'ya eserini okuduktan sonra "Has Hâciblik" makamına lâıyk görülen Yûsuf, kitabının başında saygınlığını ve yaşının ilerlediğini gerçekçi bir edayla uzun uzun anlatıyor: *odungıl ay kökçin ölümke anun/bu keçmiş kününgke sıgıt kıl ünün* (KB, 476). "Uyan ey aksakal, ölüme hazırlan/Geçmiş günlerin ağlayarak yasını tut!"⁷ Hedefe ulaşmadan yani, eserini tamamlamadan ölmek istemediğini hissettiriyor ve kitabın şöhretinin iki dünyaya yayılmasını istiyor. Bu bölüm, Bilge Kağan'ın Tanrı'nın ebediliği, insanın faniliği (ölümlülüğü) üzerine öğüt niteliği taşıyan sözlerini hatırlatıyor; farklı inanç sistemlerinin ortak paydasını sunuyor bizlere: Köl Tigin anıtında Gök-Tanrı'nın sonsuzluğu, onun zamanla ilgili bir sınırı olmadığı *öd* "zaman" kavramıyla şöyle ifade ediliyor: *Öd Teñri yaşar; kişi oğlu kop ölgeli törümüş* (KT K10) "Zamanı {ebedî olarak} Tanrı yaşar; insanoğlu hep ölmek için yaratılmış." Budizmde aynı kavramın bu kez *ödsüz* "zamansız, zamanla sınırlandırılmayan" biçiminde aynı anlamda kullanıldığına dikkat edilirse, KB'de *Bayat* "eski, devamlı, ezelden beri bilinen" kavramının *ödsüz* karşılığında kullanılmış olabileceği ortaya çıkıyor (Çağatay 1968: 45) Ayrıca, *Yaradan ile yaradılan* arasındaki yakınlık ve ruhani iletişim, sonsuz olan Yaradan'a (*Hâlık*) metinde nadiren *Rabb*⁸, anlam aktarması yoluyla daha çok *İdi* "sahip", üstelik {+m} morfeminin eklenmesi suretiyle *İdim* biçiminde hem doğrudan seslenişte hem de teslim oluştaki kendisini gösteriyor: *ay mungsuz idim mengü tutçı tirig/ölümke törüttüing bu sansız tirig* (KB, 378) "Ey muhtaç olmayan, ebedî ve ölümsüz olan Rabbim/(Sen) bu sayısız canlıyı ölmek üzere yarattın."

Türk-İslam muhitinde hem adıyla hem de zengin içeriğiyle insani değerleri öne çıkaran KB'deki "ideal insan" arayışı, daha sonra yazılan eserlerde hem doğrudan doğruya hem de dolaylı olarak devam etmiştir. *Dîvânı Lugâti't-Türk* (1072-1077), doğrudan doğruya şiir antolojisi ya da "öğüt" kitabı olmasa da Türk kültürünün zenginliğini ortaya koymak amacıyla Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği beyitler ve dörtlüklerde Türk kültürünün ana kaynaklarına ulaşmak mümkündür. *Dîvân*'daki şiirlerin bir kısmının XI. yüzyıldan çok daha eski tarihlere ait olduğunu da unutmamak lâzım. Meselâ; "Alp Er Tonga" ağıdı *Dîvân*'dan yaklaşık 350 yıl öncesine dayanıyor (Ercilasun 2020: 29-30). "Bilgi" üzerine yazılan dörtlükler, Uygur döneminde İslami muhitte yazılan yukarıdaki koşuğu hatırlatıyor:

*Biligni irdedim/Bilgiyi istedim,
Bügüni üdürdüm/Bilgeyi diledim,
Özümni adırdım/Kendimi ayırdım,
Yalgıl atım yazlınur/Ak yeleli atım çözülür.*

Kaşgarlı, "bilgi" kavramını "hikmet" ve "ilim" ile çeviriyor. Bu değerlerin arayışında olduğunu, akıllı ve bilge kişilerin yanında bu değerleri bulabileceğini ve bu yüzden ak yeleli atını çözerek diğer insanlardan uzaklaşmak istediğini dile getiriyor (Ercilasun 2020: 112-113).

XII. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Atebetü'l-hakayık* (AH) da tamamen aynı amaçla ve “öğüt” üslubuyla kaleme alınmıştır. Dil özellikleri, muhtevası, üslubu, eserin KB’den sonra yazıldığını açıkça gösteriyor (Ercilasun 2010: 329-330). KB’deki kadar zengin olmasa da “bilgi”ye atfedilen mısraların içeriği, yukarıdaki dörtlüklere benziyor: *bilig birle bulnur sa ‘adet yolu* “Saadet yolu bilgi ile bulunur.” (AH, 83); *biliglig er öldi atı ölmedi/biligsiz tirig erken atı ölüg* (AH, 95-96) “Bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır; bilgisiz sağ iken adı ölüdür.” (Arat 1992). Bengü taşlar ve KB’nin ardından Türkistan’da insani değerlerin kaybolmasının ve artan iç çekişmelerin Nevâyî’de yarattığı karamsarlık duygusu ve bunun sonucunda olumsuz vasıfları öne çıkarmak suretiyle verilen öğütler, Türk İslam dünyasındaki ortak derdin Balasagun’dan Herat’a yayılmasının işaretidir. Bu kaygılar, Nevâyî’nin son eseri olan *Mahbûbu’l-kulûb* (MK) (1500-1501)’da da hayat buluyor (Türk 2016: 15-16); XV. yüzyıl Türkistanı’nda yaşanan ahlâki çöküntü, KB gibi siyasetname-nasihatname türü olan MK’de sosyal ve siyasi ahlâkla ilgili pek çok öğüdü beraberinde getiriyor. Bilimin kuru bilgi hâlinde kalmayıp hayata geçirilmesi gerektiğine dair şunları söylüyor: “Bilim okuyup da okuduğuyla amel etmeyen, tarlayı sürüp de tohum ekmeyen ya da tohum ekip de ürününden yararlanmayan kimseye benzer” (Türk 2016: 146). Ahlâklı ve bilgili nesiller yetiştirme hususunda geleceğe yönelik beklentiler bitmiyor; bu kaygı, XIX. yüzyılda Kazak bozkırında Abay Kunanbay’ın kaleminden *Gakliya [Akıl veren sözler]*, sonraki adıyla *Kara Sözder [Kara Sözler]*’i (1890-1898) doğuruyor.

Köklü mazi, köklü devlet geleneğine sahip olan toplumlar, sömürge altına girseler dahi belirli bir ülkede yeterli nüfusla birlikte yaşıyorlarsa orada biyolojik, sosyolojik ve psikolojik esaslar gereği millî kimliğin kaybolmayacağı anlayışı (Arsal 1972/2018: 91-92), modern Kazak edebiyatının şekillenmesinde ciddi rol oynamıştır. Bu oluşumda Türk kimliğine millî kodların, tarihi kültür mirasının bozkıra derinliğine ve genişliğine nüfuz etmesi, Kazak edebiyat otoriteleri tarafından özellikle bağımsızlığın ardından artık her vesileyle dile getiriliyor. Akıl, feraset ve bilginin ana kaynağını teşkil eden Orhun Anıtları, Fârâbî, Balasagunlu Yûsuf, Kaşgarlı Mahmud, Ahmet Yesevî, Edib Ahmed Yûknekî, Rabgûzî, Nevâyî vb. kültür mirasının bozkıra ve Abay’a intikal etmesi, XV-XVIII. yüzyıllar arasındaki Kazak şiiri sayesinde gerçekleşiyor; hatta bu kültürel aktarımı sağlayan Kazak halk ozanlarının/akın, jıraw ve jırşılarının, Kazak birliğinin olduğu XIV-XV. yüzyıllarda da (Golden 2002: 282; Ercilasun 2009: 10)⁹ mevcut olduğu, sözlü şiir geleneğinin/akın, jıraw poeziyasının Türk dili konuşan halkların şekillenmesinde çok eski dönemlerden beri büyük rol oynadığı belirtiliyor. Kazak bozkırında Abılay Han’ın sağ kolu Bukay jıraw, halkın vekili sıfatıyla halkın ihtiyacını Han’a aktarıyor. Ümbetey jıraw, Aktamberdi jıraw, Şal, Kôteş akınlar, bu geleneğin meşhur temsilcileridir (Axmetov 1982: 8-12; Sözlü kaynak: Aygul İsimakova).

Abay, sözlü edebiyat geleneği, kahramanlık destanları başta olmak üzere Türk Dünyası ve Şark klasikleriyle (Nevâyî, Fuzûlî, Sûfî Allahyâr, Fırdevsî, Nizâmî, Sâdî, Hâfız vb.), ayrıca Rus ve Avrupa edebiyatıyla (Puşkin, Lermontov, Krilov, Goethe, Byron, Petrarca vb.) yetişir; Buhara’da okuyan Kazak mollalarının onun eğitiminde rolübüyüktür. Avrupa ve Rus medeniyetinin bozkırda tanınmasını sağlar. Abay, pek çok Türkistan şairinde rastlanan Nevâyî gibi yazma aşkına ilk kapılanlardandır. Kazak edebiyat bilimcileri, Kazak edebiyatının XIX. yüzyılın sonunda İbray Altınсарın ve Şokan Velihanov ile modern sürece girdiği, ancak Abay ile estetik seviyeye ulaştığı konusunda hemfikirlerdir. Lirik ve realist duyarlılığın temsilcisi olan Abay, Alaş aydınları

(Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursın, Magjan Jumabay, Mirjakıp Dulatulu, Jüsipbek Aymawıtulu vb.) ve Sovyet döneminin büyük yazarı Muhtar Avezov'u derinden etkilemiştir. Magjan'ın şiirlerine hâkim olan Ceditçi anlayış ve millî kodların kaynağı da Abay'dır (Kasapoğlu Çengel 2018: 1-7). Avezov, onun biyografisini esas alarak yazdığı Ulu Bozkır'ın destansı romanı *Abay Jolu [Abay Yolu]* (1942-1947) ile Kazak edebiyatının en büyük eserini vermiş; onu, aynı zamanda dünya edebiyatına kazandırmıştır (Avezov 1954: 15; İsmakova 1998: 56-57; Öner 2006: 182-183; İsmakova 2009: 294; İsmakova 2009: 3-41).

Abay'ın bugün Türk Dünyası'nda *Kara Sözder* olarak bilinen kırk beş felsefi içerikli öğüdü, kendi kaleminden *Gakliya* (<Ar. 'akliyye "akıl ile ilgili olan, akılcılık") adıyla çıkmıştır. Hemen ardından Alaş edebiyatında *xakim* "hakîm, bilge" unvanıyla Abay'a şiirler ithaf edilmesi de bundan dolayıdır.¹⁰ *Gakliya*, Sovyet döneminde *Kara Sözder* adını almıştır (İsmakov 1998: 102-108; Sözlü kaynak: İsmakova).

Ukuş "akıl, anlayış" ve bilig "bilgi" üzerine öğütler

KB'nin asıl metnini, dört kişinin karşılıklı ve öğüt verici konuşmalarına yer verilen bölümler teşkil etmektedir.¹¹ Akıl ve bilgi ile ilgili öğütler doğrudan doğruya şu bölümlerde işlenir: *yalnguk oqlanı ağırlıqı bilig ukuş birle erdükin ayur* "İnsanoğlunun değerinin bilgi ve akıldan geldiğini söyler" (KB, 148-161), *kitab idisi öz uzrin ayur* "Kitap sahibi kendi özrünü söyler" (KB, 192-229), *bilig ukuş erdemın asıgın ayur* "Bilgi ile aklın meziyet ve faydalarını söyler" (KB, 287-349) (bk. Dilaçar 2015: 82-83, 87) Hükümdar Kün Togdı *söz başı kün togdı ilig öze* "Söz başı hükümdar iş hakkında" (KB, 398-404) ve Ay Toldı *ay toldı kün togdı ilig tapugınga kelmişin ayur* "Ay Toldı'nın Kün Togdı hükümdarın huzuruna geldiğini söyler" (KB, 462-508) hakkındaki bölümlerde akıllı ve bilgili olma, devlet yöneticilerinin vasıfları arasında verilir. Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e öğütlerinde *ay toldı oqlı ögdülmişke pend birmişin ayur* "Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'e nasihat verdiğini söyler" (KB, 1158-1314)¹² akıl ve bilgi konusu ayrıca işlenmiştir. Âlimler ile münasebetin anlatıldığı bölümde *bilge alimler birle katılmaknı ayur* "Âlimler ile münasebeti söyler" (KB, 4341-4354) bilimin önemi ayrıca vurgulanır.

Abay'ın KS'yi ise numaralandırılmış olup madde başlarında içerikten söz edilmez. Kırk beş söz, tematik olarak değerlendirildiğinde şu başlıklar ön plana çıkıyor: Kazak halkı, Din, Ahlâk, Eğitim, Dostluk, Sevgi, Bilim (Ayan 2015: 47-62).¹³ Ayrıca, neredeyse her sözde akıl ve bilgi ile ilgili mesajlar bulmak mümkündür.

KS'den konuyla ilgili şu başlıklar çıkarılabilir: Bilim ve kültür ortamının olmaması (1. ve 3. söz), Kazak insanının bilime değil maddi zenginliğe tamah etmesi (5., 8. ve 10. söz), Tembellik ve cehalet ilişkisi (3. ve 38. söz), Bilim ve sanat baki, zenginlik fani (10. ve 33. söz), Bilime yatırım yapmanın gerekliliği (10. söz), Akıllı insan akıllı insanla çalışır, fikri (19. söz), Akıllı kime denir? (22. söz), Bilim nerede olursa oradan almak (25. söz), Bilimde samimiyet ve rekabet (32. söz), Bilim ibadettir ve Allah'ın tezahürüdür (12. ve 38. söz).

Abay'ın iki yerde doğrudan hitap ettiği görülüyor: *Ey jüregimnin kuwatı perzentlerim* (38. söz) "Ey yüreğimin kuvveti evlatlarım! ve *Ey musılmandar* (28. söz)¹⁴ "Ey müslümanlar!". Bu hitaplarda da "yüreğimin gücü/kuvveti" ifadesindeki sıcaklık ve samimiyet okuyucuya geçiyor.

Aşağıda *Kutadgu Bilig* ile *Kara Sözlər*'de yer alan akıl ve bilgi ile ilgili ortak anlayışın birkaçına yer verilmiştir.

KB: Akıl ve bilgi, insanoğluna saygınlık kazandırır.

Kutadgu Bilig'de ideal insan profili çizilirken *ukuşlug* "akıllı, anlayışlı" ve *biligli* "bilgili" olma, insani değerlerin başında gelir. Bu fikir, özellikle 148-161. beyitler arasında verilir. Eserde akıl/bilgi ile insanoğlu arasındaki ilişki, İslami inanç sistemi çerçevesinde kurulmuş; büyüklük, yücelik gibi vasıfların akıl ve bilgi ile edinildiği; hatta bunun da ayrımı yapılarak kişinin akıl ile yüceldiği; bilgi ile büyüdüğü; bilgisizliğin ise bir hastalık olduğu ve onun ilacının yine bilgiden geçtiği; ancak akıl ve bilgi ile arzu ve isteklere erişilebileceği vurgulanmıştır. Akıl ve bilgi değer biçilmez erdemlerdir. Buna sahip olan kişiler, övünmeyi hak ederler. Çünkü insanoğlu, akıl ve bilgiyle itibar kazanır. Bu bölümün ilk beytinde İslami kodlara da yer verilmiş; Allah'ın *Kur'an*'da "Bir şeyi dilediği zaman O'nun emri, yalnızca "ol!" demesidir; o da hemen olur" âyetinde geçen (Eker 2006: 109) ezeli ve ebedi iradeye de işaret edilmiştir:

- 148 *törütti ödürdi seçü yalngukug/angar birdi erdem bilig ög ukug*
"Yaratı yükseltti seçerek insanı/Ona verdi erdem, bilgi, akıl, anlayış."
154 *ukuş kayda bolsa ulugluk bulur/bilig kimde bolsa bedüklük alur*
"Anlayış nerede ol(ur)sa (orası) ululuk bulur/Bilgi kimde ol(ur)sa (o) büyüklük kazanır."

KS: Bilgisizlik, insanoğlunu alçaltır.

Bilgi ve bilgisizlik, Abay'ın en çok üzerinde durduğu konulardan biridir. O, bilgisizlik/cehaletin toplum hayatına verdiği zararları 38. sözde sert ve keskin bir üslupla uzun uzadıya anlatır. Bilgisizlik ve aslında ondan doğan tembellik ve zulüm, insanoğlunu alçaltan vasıflardır. Dünyada hiçbir şey bilim olmaksızın idrak edilemez. Bilgisiz insan hayvan gibidir. Tembellik ise dünyadaki bütün sanatların düşmanıdır. İsteksizlik, korkaklık, arsızlık ve fakirlik, tembellikten doğar."

38. söz: *Küllü adam balasın kor kılatın üş nerse bar. Sonan kaşpak kerek: Aweli-nadandık, ekinşi-erinşektik, üşinşi-zalımdık dep bilesiñ.* (KS, 99) "İnsanoğlunu alçaltan üç şey var. Onlardan kaçmak gerekir: İlki bilgisizlik, ikincisi tembellik, üçüncüsü zalimlik/zulüm."

KB: Bilgili ve anlayışlı insan az; bilgisiz ve anlayışsız insan çoktur.

Balasagunlu Yûsuf, 192-229. beyitler arasında eserini bilgisizler için değil bilgililer için yazdığını, ancak bundan dolayı çekindiğini; yanılmış ya da şaşırılmış olabilir düşüncesiyle bilgililerden özür dilediğini beyan eder. Bilgiye duyulan saygının zarif ve nazik ifadesidir, bu bölüm. Aslında kişinin yaratılışının kışkıracı olduğu, insanın kötülük yapma potansiyelinin yüksek olduğunu ifade ederken yanılma payı da bırakır, şair. Bu bölümde *yalnguk* "insan" için *yangluk* "yanılan" sıfatının kullanılması bu yüzdendir (Dilaçar 2016: 84-85). Kişilerin birbiriyle tartışmasının, mücadele etmesinin ve kişilerin birbirine düşmanlık etmesinin sebepleri arasında bilgi ve bilgisizlik vardır. Bilgili ve anlayışlı insan az, bilgisiz insan sayısı daha çoktur. İnsanı insandan ayıran en önemli özellik "bilgi"dir. Bilgisizin dilinden anlamadığını açıkça ifade ediyor. Ayrıca, yöneticilerin akıllı ve bilgili kişilerden oluştuğu, cehaletle mücadelenin kılıçla yapıldığı, devlet anlayışı ile ilgili bilgiler arasındadır:

- 199 *biliglig idi az biligsiz öküş/ukuşsuz öküş bil ukuşlug küşüş*
"Bilgili (insan) pek azdır/(Bunu) bil bilgisiz (insan) çoktur anlayışlı (insan) nadirdir."

- 202 *biliglikke sözledim uş bu sözüm/bilgisiz tilini bilümez özü*
“(Ben) bu sözümü bilgiliye söyledim/(Çünkü) bilgisizin dilinden anlayamam.”

KS: Bildiğini kime anlatacaksın; bilmediğini kimden soracaksın?

Abay, sözlerine bilim ve bilgi üzerine düşüncelerle başlar. Uçsuz bucaksız Kazak bozkırında oturup elinde değnekle kimi eğiteceksin, derken Kazaklar arasında bilim ve kültür ortamının olmamasından şikâyet eder. *Kara Sözler*’i bu vesileyle kaleme aldığını, öğütlerini anlatarak değil yazarak iletmeyi tercih eder. Tembellik ve üşengeçliğin cehaleti getirdiğini, cehaletin ise her türlü pervasızlığa, korkaklığa, zulme, kibir ve ihtirasa sebep olduğunu belirtir. Bu duygular, 1, 3, ve 38. sözlerde dile getirilir.

1. söz: *Gılım baguw? Jok, gılım bagarga da gılım sözün söyleser adam jok. Bilgeniñdi kime üyretersiñ, bilmegeniñdi kimnen surarsıñ? Elsiz-künsizde kezdemeni jayıp qolına kezini alıp oturgannıñ ne paydası bar?* (KS, 5-6) “Bilimle uğraşmak? Hayır, bilimle uğraşacak ve bilim üzerine konuşacak adam yok. Bildiğini kime öğreteceksin; bilmediğini kimden soracaksın? Uçsuz bucaksız bozkırda elinde değnek örtüyü yayıp oturmanın ne faydası var!”

KB: Kifayetsiz muhteris olmak.

KB’nin 462-508. beyitler arası, Ay Toldı’nın hükümdar Kün Togdı’nın hizmeti için gelip onun huzuruna çıkması sırasında geçen konuşmalar, devlet anlayışı, dilin ve sözün erdemi üzerinedir. Ay Toldı’nın, hükümdarın huzuruna çıkarken gösterdiği cesaretin kifayyetle ilişkili olduğunu unutmamak gerekir. Yeteneklerini bilen ve bunları değerlendirmek isteyen, büyük ülküleri olan, büyük hayaller kuran Ay Toldı, bunları yaşadığı dar muhitte gösteremeyeceğine inanır ve hükümdarın bulunduğu şehre giderek onun huzuruna çıkar. Ahlâkı, zekâsı, nezaketi sayesinde dostlar kazanır ve yerli eşraftan Kösemış ile tanışır ve ardından büyük vezirle tanıştırılır. Kösemış’in, büyük vezir karşısında nasıl davranılacağına dair tavsiyeleri onu fazlasıyla etkiliyor: Soğukkanlı, kendinden emin, cesur ve şeffaf olmak, bu özellikler arasındadır. Ay Toldı’nın kendine güveni, asaleti ve nezaketi, gözlerine yansıyan dürüstlüğü ve sözlerine yansıyan zekâsı, hükümdarın gözünden kaçmaz. Hükümdarın huzuruna çıktıktan sonra onun için ikbal dönemi başlar. İşe ufak memuriyetle başlayan Ay Toldı, yetenekleri doğrultusunda yavaş yavaş yükselir ve sonunda vezir olur.

- 462 *bir ay toldı atlıg er erdi tetig/eşitti bu çavıg itindi itig*
“Ay Toldı adlı zeki bir adam vardı/(Hükümdarın) bu şöhretini işitti (ona gitmek üzere) hazırlık yaptı.”
- 463 *yigit erdi oğlan kılınçı amul/ukuşlug biliglig hem öglüg köngül*
“Bu delikanlı sakın mizaçlı idi/Akıllı, bilgili ve iyi kalpli.”

KS: Bilimde aşırı hırslı olmak.

Bilimde rekabetin dozu önemlidir. Kazanmak için değil, doğru bilgiye ulaşmak için rekabet edilmeli. Rekabetin fazlası, yani ihtiras, kıskançlık ve bencilliğe yol açar ve bu, insan ilişkilerine zarar verir. Bu kişilerden büyük şahsiyetler çıkmaz:

32. söz: *Gılımdı üyrengende, akıykat maksatpen bilmek üşin üyrenbek kerek. Baxaska bola üyrenbe, azırak baxas köñliñdi pısıktandırmak üşin zalal da emes, köbirek baxas adamdı tüzemek tügil, buzadı.* (KS, 60) “Bilim alırken (insanda) hakiki amaç olmamalıdır. Rekabet ederek öğrenme; insanı heveslendirmek için azıcık rekabetin ziyasını olmaz; ancak fazla rekabet insana iyi gelmez; (aksine, insanı) bozar.”

KB: Bilim, iki dünya saadetidir.

KB’de âlimler ile münasebetin anlatıldığı bölümde (4341-4354) âlimler ile özellikle din adamları değil, genellikle bilge şahsiyetler kastediliyor. İlk beyitte âlimlerin, bilgiler-iyle halkın yolunu aydınlatan kişiler olarak tasvir edilmesi, bunun işaretidir. Burada Yûsuf’un en önemli tavsiyesi, bilge şahsiyetlere saygı ve sevgi beslenmesi, onların maddi darlık çekmemeleri gerektiği yönündedir. Akıl ve ilmin Tanrı’nın bir armağanı olduğu, akıl ve ilme saygı, ilmin takdir edilmesi gerektiği de bu bölümdeki öğütlerdir. Tanrı’nın, ateş, hava, su ve toprağı yarattıktan sonra insanı akıl, erdem ve bilgi ile donattığı, insana kalp ve dil verdiği, ona ahlâkî sorumluluk yüklediği ise Konfüçyus etkisi olarak açıklanmıştır (Arsal 1947: 112). Bilge insanlarla münasebette olan, onlarla iyi geçinen insanlar, iki dünyada da mutluluk bulur.

- 4341 *takı bir kutu bilge alimler ol/olar ilmi halkka yaruttaçı yol*
“Diğer bir zümre de âlimlerdir/Onların ilmi halkın yolunu aydınlatır.”
4354 *katılgıl bularning bile edgüleş/kutadgay sanga iki ajun ulaş*
“Bunlarla iyi münasebet kur/Her iki dünyada da mutlu olursun.”

KS: Bilim bakidir, zenginlik fanidir.

Abay, 10. ve 33. sözde diyor ki: Allah’tan mal ve servet istenmez, mal ve servet çalışarak kazanılır. Allah, çalışmak için kullarına akıl ve güç verdi. Çalışarak elde ettiğin kazancı, bilime, sanata ve hayırlı işlere harcamalısın. Bilim ve sanat olmaksızın iki dünya saadeti olmaz; ibadetin de önemi yok. Gayrimeşru yollardan para kazanan hiçbir Kazak insanının, kazancını hayırlı işlere harcadığını görmedim. Böyleleri mallarını yitirince zahmet, acı ve öfke ile baş başa kalıyorlar. Varlıkta “Zenginim” diye övünenler, yoklukta “Bir zamanlar ben de zengindim” derler ve tekrar dilenmeye başlarlar. Abay, Kazak halkına alın teriyle dürüst yolla kazanmayı ve bunu, bilim için harcamayı öğütüyor:

10. söz: *Koş, söytip jürip-ak mal taptıñ, bayıdñ. Sol maldı sarıp kılıp, gılım tabuw kerek. Öziñe tabılmasa balañ tapsın. Gılımsız axıyret de jok, dünüye de jok. Gılımsız okıgan namaz, tutkan oraza, kılğan haj, eşbir gıbadat ornına barmaydı. Eşbir Kazak körmedim, maldı ittikpen tapsa da, adamşılıkpen jumsagan.* (KS, 25) “Hoş, böylece mal mülk kazandın, zengin oldun. Bu malı bilim için sarf etmek gerekir. Kendin (bilim) bulamazsan çocuğun bulsun! Bilimsiz ahiret de yok, dünya da yok. Bilimsiz kılınan namaz, tutulan oruç, hac ziyareti ve hiçbir ibadet yerini bulmaz. Malını (ve mülkünü) itlik yaparak kazanıp insanlıkla harcayan hiçbir Kazak görmedim.”¹⁶

Sonuç

Ahlâklı ve bilgili nesiller yetiştirme kaygısı, tarih boyunca köklü milletlerin temel hedeflerinden biri, hatta en önemlisi olmuştur. Konuyla ilgili toplumsal kaygıların arttığı yerde devreye giren “öğüt” geleneği, Türk kültüründe derin bir geçmişe sahiptir. Sosyal ve siyasi ahlâkın çözülmeye yüz tuttuğu dönemlerde duruma duyarsız kalamayan Orta Çağ aydınları, “sosyal sorumluluk” şuuruyla geleceğe yönelik beklentilerini sanat yoluyla, ayrıca uygulanabilir nitelikte dile getirmişlerdir. Bilge Kağan’ın *Sabımın tüketi eşidgil, bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tınla* vb. ifadelerle ya da bunlar olmaksızın halkına verdiği mesajlar, milletin geleceği ile ilgili derdi olan ve tekrar bir çöküş yaşamak ve yaşatmak istemeyen bir liderin çıkışlarıdır. Köktürk ve Uygur dönemi devlet adamlarının buna paralel olarak “bilge” unvanını almaları, bu hassasiyetin bilinen ilk işaretleridir. Kaynağını İslamiyet öncesi tarihî mirastan alan ahlâklı nesiller beklentisi ve bunun bir sonucu olarak gelişen “nasihat etme” ya da “öğüt verme” geleneği, XI. yüzyıl itibarıyla İslami inanç sisteminin beraberinde getirdiği dinî prensipler, âyet ve hadislerle şekillene-

rek gelişmiş; edebî eserlerde, dönemin sosyal ve siyasi şartları gereği daha kapsamlı yer edinmeye başlamıştır. Türk-İslam muhitinde yazılan ve konunun doğrudan doğruya işlenmesi bakımından ana kaynak olan *Kutadgu Bilig*'in, aslında bir geleneğin devamı olduğunu da unutmamak gerekir. Vezir Ay Toldı'nın toplumdan beklentilerini oğlu Ögdülmiş'e *ogul eşitgil sözümmi, ay oglum eşit, uk ay ogul* diye seslenmek suretiyle iletmesi, Bilge Kağan ile aynı dilde konuşuklarının tanığıdır.

Kutadgu Bilig başta olmak üzere bu geleneğin daha sonra ortak edebî dille yazılan diğer Doğu Türkçesi eserleriyle (*Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Atebetü'l-hakâyık*, *Dîvân-ı Hikmet*, *Nehcü'l-ferâdis*, *Kıyasu'l-enbiyâ*, *Mahbûbu'l-kulûb* vb.) ve sözlü kültür aracılığıyla (Kazak *akın*, *jıraw* ve *jırısı* geleneği) devam etmesi; nihayet XIX. yüzyılda Kıpçak bozkırında Abay Kunanbay'ın *Gakliya* ya da *Kara Sözder* adlı eserinde vücut bulması, biyolojik, sosyolojik ve psikolojik temele dayalı milliyet duygusunun aynı kaygılarla yeniden canlandırılmasıdır.

Çarlık Rusyası döneminde millî aydınlanma hareketleriyle etkin hâle getirilen, fakat Sovyet Rusyası döneminde görmezden gelinen ortak kültür hayatı, Türk Dünyasında bağımsızlıkla birlikte geleceğe yönelik yeni fırsatlar sunuyor. Bilimsel ve akademik çerçevede yapılacak karşılaştırmalı araştırmalarla konumuzla ilgili millî hafızanın ortaya konması, ortak millî kodlarla ilgili farkındalığı artırmalı; bu tür bilgi aktarımı, yeni kuşaklarda heyecan yaratmalı; onların manevi miras konusunda bilinçlenmelerine ve bu değerleri hayata geçirmelerine vesile olmalı.

NOTLAR

1. Radloff, 1890-1891 yıllarında KB Herat nüshasının tıpkıbasımını ve özel olarak düktürülmüş Uygur harfleriyle neşrinin yapmış; 1897'de ise aynı nüshanın çeviri yazısını neşre hazırlarken Mısır nüshasının bulunması üzerine bu yayından vazgeçmiş; daha sonra Mısır ve Herat nüshasının ilk karşılaştırmalı metnini Rus çeviri yazı harfleriyle ve Almanca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (Ercilasun 2004/2010: 336).
2. *Türk begler, bodun!* "Türk beyler, millet!" KT G10; *Türk bodun!* "Türk millet!" KT G6; *Türk Oguz begleri, bodun!* "Türk Oguz beyleri, millet!" KT D22; *Sabımın tüketi eşidgil!* "Sözümü sonuna kadar dinleyin!" KT G1; *bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tınla!* "Bu sözlerimi iyice işitin, dikkatli dinleyin!" KT G2; *buni eşidin!* "Bunu işitin!" KT G10; *ol yirgerü barsar Türk bodun ölçeçi sen.* "O yerlere gidersen Türk milleti öleceksin." KT G8 (Tekin 1968; Ercilasun 1990: 97-104).
3. KB'nin Kur'an âyetleriyle ilişkisi için bk. Ersoylu 1981; Eker 2006: 103-104. Kitabın mukaddime bölümünde KB'ye başka memleketlerde verilen isimler, eserin türü hakkında bilgi vermektedir. Kitabı, Çinliler *edebü'l-mülük*; Maçinliler *âyinü'l-memleke*; Maşrıklılar *ziynetü'l-ümerâ*; İranlılar *şahnâme-i Türki*, bazıları ise *pendnâme-i mülük*; Turanlılar *Kutadgu Bilig* diye adlandırmışlardır (Arat 1947/1979: XXIX; İnalçık 1966: 12; Ercilasun 2004/2010: 293).
4. Alanın ilk araştırmacıları olan Vambéry, 1870'teki çalışmasında eseri, büyük ölçüde İslam anlayışına dayandırarakla birlikte Türk ruhunun da yansıtıldığı ahlâki bir kitap olarak değerlendirdi. Daha sonra Alberts, Thury, Barthold, Samoyloviç gibi araştırmacılar, KB'de İbn Sinâ, Çin medeniyeti ve Fırdevsî'nin Şehnamesi'nin etkisine dikkat çekmişler; özellikle Barthold, Şark'ta ve İran'da bu tarz ahlâk dersi veren kitapların yaygın olduğunu ve eserin baştan sona İslam anlayışıyla yazıldığını, dolayısıyla Uygurlardan izler taşımadığını, hatta eserin, kuru nasihatlerden ibaret olduğunu belirtmiştir. Bombaci, genel olarak İslami kültürün baskın olduğunu, ayrıca "adalet" ve "kut" konularında eski Yunan felsefesinin etkili olduğunu ifade eder. (Arat 1947: XX; İnalçık 1966: 11; Kafesoğlu 1980: 3-8; Barthold 1927/2004: 119-120).
5. Saadet Çağatay, İslami anlayışa rağmen özellikle "âkibet" ve "kanaat" kavramını temsil eden Odgurmış'ın sözlerinin Budizm ile epeyce ilişkili olduğunu, hatta bu sözlerin Budizmin temel emirlerini içerdiğini, *Bayat* için verilen "eski, devamlı, ezelden beri bilinen" gibi anlamların Budizm'de geçen *ödsüz* "zamansız, zamanla tahdit edilmeyen" kavramının karşılığı olarak alınmış olabileceğini belirtiyor (Çağatay 1968: 41-45).
6. Arsal, KB'nin, Yunan düşünür Ksenofon'un *Cyropedia*'sı ve Fransız Fenelon'un *Telemak*'ı gibi ahlâki amaçla yazıldığını ve eserde, tamamen Türk anlayışının hâkim olduğunu ifade eder. Bunun yanı sıra

- Türklerin töre/kanun konusundaki şeffaflığı, Gök-Tanrı anlayışında Tanrı'nın en büyük kudret olması, hükümdar-Tanrı ilgisi, hükümdarın Tanrı'yı örnek alması gibi hususların, eski Türk dini ile Çin kültürü arasındaki ilişkiye işaret ettiğini de belirtir. KB'deki yabancı tesirlerle ilgili ayrıntılar için bk. Arsal 1947: 88-98; İnalçık 1966: 7-23; Kafesoğlu 1980: 35-48.
7. Yüsf'un, kitabın iki yerinde perde arkasında olduğu anlaşılıyor. Girişte uzun uzun ihtiyarlığını anlattığı bölümde yer alan şu beyit, bu örneklerden biridir. Okura doğrudan ve katı bir tonla sesleniyor: "Ey sakalı ağarmış kişi! Artık ölüme hazırlan ve geçip giden yılların yasını tut." (Starr 2019: 415).
 8. KB'de *Allah* sözü kullanılmıyor; en çok *Bayat* ve sırasıyla *Tengri*, *Idi*, *Ugan*, seyrek olarak da *Rabb* geçiyor. İslamiyetten önce kullanılan *erklig* sıfatı, *idi* ve *bayat* kavramlarının önüne gelerek *Erklig Idi* ve *Erklig Bayat* şeklinde "Kadir Tanrı, Mevlâ" anlamlarını veriyor. Daha sonraki metinlerde yaygın kullanılmasına rağmen *Allah* adının KB'de geçmemesi, ilk gelen Arap din adamlarının *Rabb* kelimesini kullandıklarına işaret ediyor (Çağatay 1970: 28).
 9. 1450'lerde Ebü'l-Hayr Han'a isyan eden Canıbeg ve Giray/Kiray'ın önderliğindeki topluluk, Han'a yenildikten sonra 1455-1456'da doğuya çekilip Batı Yedisu'ya yerleşmişlerdir. Kazak birliği, otoriteye isyan sonucunda oluşmuş; Canıbeg ve Kiray'a bağlı topluluk, "Kazak" adını almıştır.
 10. Alaş edebiyatının son eseri olarak Magjan Jumabay tarafından 1912'de yazılan ve Abay'a ithaf edilen Altın Xakim Abayga şiiri, hem Abay'ın lirizminin Kazak modern edebiyatını nasıl şekillendirdiğini, hem de Magjan'ın *Abaytanuv*/Abay bilimine katkısını gösteren tipik bir örnektir: *Şın xakim, söziñ asıl-baga jetpes/Bir söziñ miñ jıl jürse, demi ketpes* "Gerçek hakim, sözün asil, değer biçilmez/Bir sözün bin yıl geçse tadı gitmez." (İsimakova 2009: 514-515).
 11. Kitap adı [*kitab atı urdum kutadgu bilig* "Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum"] ve konuşmacıların [*kitab atı yörügin yime avuçgalıkın ayur* "Kitabın adını, anlamını ve kendisinin ihtiyarlığını söyler"] temsil ettiği değerler, XI. bölümde (KB, 350-397) bizzat okuyucuya tanıtılır. Hükümdar [*Kün Togdı ilig*], adaleti [*köni törü*]; Vezir [*Ay Toldı*] bahtı [*kul*]; Vezirin oğlu ve bilahare vezir [*Ögdülmiş*], akıl ve idraki [*fukuş*]; bir zahit olan [*Odgurmuş*] ise âkibet ve kanaati [*âkibet*] temsil eder (Arsal 1947: 90-91; Arat 1947/1979: XXIII-XXIV).
 12. Kutadgu Bilig'de baba Ay Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'ten beklentilerinden hareketle millî hafızanın gelecek kuşaklara aktarılması hususu için bk. (Çetin 2010: 122-132).
 13. Kazak halkına atfedilen bölümlerde Abay, Nevâî'ye (MK) benzer şekilde halkıyla ilgili karamsarlığa kapılır ve ilgili bölümlerde (1, 2, 3, 5, 9, 10, 16, 22, 23, 24, 26, 33. sözler) Kazak halkının aydınlanması için öğütlerde bulunur. Bu bölümlerde Abay'ın, çağdaşı olan Gaspıralı İsmail'in izinde Türkistan halkının manevi yenilenmesiyle ilgili Ceditçi fikirlerin temsilcisi olduğu çok açıktır (Gaspıralı'nın Ceditçi fikirleri için bk. Akpınar 2010: 11-33).
 14. XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyası politikası gereği "Rusya Türkleri" yerine "Rusya Müslümanları" tabirinin tercih edilmesi (Akpınar 2010: 11-12), Abay'ın 28. sözde "Türkler" yerine "Müslümanlar" hitabını kullanmasında etkili olmuş olabilir. Sadece bir yerde *Türki tanırılık* "Türkçe" ifadesi geçiyor: *Balalarđ okatkan da jakstı, birak kulşılık kılarlık kana, türki tanırılık kana taza okısa kerek.* (25. söz) "Çocukları okutmak iyidir; fakat, ibadet edecek ve Türkçe bilecek kadar eğitim almaları gerekir."
 15. Abay'ın bu sözleri, Odgurmuş'ın Budist felsefeyi yansıtan şu sözlerini akla getiriyor: *aya bay boluğlı budunda talu/kokuz kıl bu baylık muyan al tolu* (KB, 5296) "Ey zengin ve halkın seçkini!/Bu serveti dağıt ve bol bol sevap al!" (Çağatay 1968: 41-44).

KAYNAKÇA

- Axmetov, Z./B. Akmukanova. *XV-XVIII Gasırlardagı Kazak Poeziyası*. Almatı: Kazak SSR-iniñ "Gılım" baspası, 1982.
- Akpınar, Yavuz. "Rusya Türklerinin Ortak Edebiyatından Söz Edilebilir mi?". *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi* 1. Mart 2010. 11-33.
- Arat, R. Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947/1979.
- _____. R. Rahmeti. *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.
- _____. R. Rahmeti. Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.
- _____. R. Rahmeti. Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki *Atebetü'l-hakâyyık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Arsal, S. Maksudi. *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*. İstanbul: Ötügen, 1972/2018.
- _____. S. Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947.
- Avezov, Muhtar. *Velikiy poet kazaxskogo naroda Abay Kunanbaev*. Moskva: İzdatel'stvo "znanie", 1954.
- Ayan, Ekrem. *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017.

- Berta, Árpád. *Sözlerimi İyi Dinleyn... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (Çev. E. Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Çağatay, Saadet. "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1967. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968. 39-49.
- _____. Saadet. "Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş". *Türk Kültürü* 98. Ankara: TKAE, 1970. 27-43.
- Çetin, Altan. "Kutadgu Bilig'de Türk Aile Kültüründe Bir Babanın Oğul İmajı ya da Süregiden Bellek/Kültür". *Milli Folklor* 85. Bahar 2010, 122-132.
- Dankoff, Robert. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983.
- Dilâçar, Agop. *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- _____. Agop. "Bize Manevi Cihazlanmayı Öğreten Kutadgu Bilig". *A. Dilâçar Yazıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. 171-186.
- Eker, Süer. "Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine". *bilig* 38. Yaz 2006. 103-122.
- Ercilasun, A. Bican. "Köl Tigin Anıtı Bir Nutuk Metni midir?". *Makaleler Dil-Tarih-Destan-Edebiyat*. Ankara: Akçağ, 2007. 97-104.
- _____. A. Bican. "Kazakçaya Ait İlk Fonetik İzler". *Dil Araştırmaları*. S. 4. Bahar 2009. 9-15.
- _____. A. Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ, 2010.
- _____. A. Bican. *Türk Kağanlığı Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh, 2016.
- _____. A. Bican. *Dîvânı Lugâtî't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1970.
- Ersoylu, Halil. "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 17. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1981.
- Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. O. Karatay). Ankara: KaraM, 2002.
- İnalçık, Halil. "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Nazariye ve Gelenekleri". *Reşit Rahmeti Arat İçin*. Ankara: TKAE, 1966. 11-25.
- İsimakova Aygül. *Kazaxskaya xudojestvennaya proza-poetika, janr, stil'* (naçalo XX veka i sovremennost'). Almatı: "Mektep", 1998.
- _____. *Natsional'naya idea i xudojestvennaya kul'tura*. Almatı. 2009.
- _____. Aygül. *Alaş Adebıyettanuı*. Almatı: "Mektep", 2009.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1980.
- Kaplan, Mehmet. *Nesillerin Ruhu*. İstanbul: Dergâh, 1967/2005.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya "Ruhanîy Jañğıruv" İdeası ve Mağjan Jumabay". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. Bahar 2018/22, 1-7.
- Kunanbay, Abay. *Kara Sözder*. Almatı: İzdatel'stvo öner, 2015.
- Öner, Mustafa. "XX. Yüzyıl Türkistan Edebiyatının Anıtı: Muhtar Evezov (1897-1961)". *bilig* 37. Bahar 2006. 175-188.
- Pala, İskender. "Nasihatname". *TDV İslam Ansiklopedisi* XXXII. 2006. 409-410.
- Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. Çeviri: Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik, 2019.
- Tekin, Talât. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University, 1968.
- Tezcan, Semih. "Eski Türk Dili ve Yazını" *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978. 271-323.
- Türk, Vahit. Ali Şir Nevâyî *Mahbûbu'l-kulûb {Gönüllerin Sevgilisi}*. İstanbul: Ötügen, 2016.